

Slovenský kras a jeho génius loci

V posledních letech jsme se účastnili řady akcí, jejichž cílem byla rehabilitace nějakého prostoru, ať již jím byl určitý region, zrušený barokní klášter, opuštěná vojenská základna či Václavské náměstí. V tomto textu opouštíme jazyk tradiční vědy a pokoušíme se podívat na oblast Národního parku Slovenský kras z hlediska budoucnosti a z hlediska lidí, kteří zde žijí. Chceme říct jednu - podle našeho názoru zásadní věc - ochrana určité jeskyně či krasového území není to, že kolem něj postavím plot; ale v tom, že se pokusím najít takový způsob, jak sladit přírodní děje a lidské činnosti a nějak je propojit s tím neurčitým a nepopsatelným, kterému z nedostatku jiných slov říkáme duše či posvátno. Bylo by škoda, kdyby se tento krásný kus země měl vydat stejnou cestou jako některé české kraje - směrem k jakési jednotné, europeizované krajině zbavené místního kouzla. Vždyť, krajina je nakonec to jediné, co nám zůstává...

Římané považovali „génia loci“, ducha místa či určité krajiny za skutečnou bytost a přinášeli jí obětiny. Rozlišovali génia jako strážného ducha člověka podobnému andělu strážnému pozdějšího křesťanství a génia určitého místa. Génia lidí zobrazovali Římané v podobě mladíka se

zahalenou hlavou a rohem hojnosti, géniové míst byli vyobrazováni jako hadi pojídající ovoce. Své génie měly i některé významné okamžiky a události.

Dnes spíš hovoříme o atmosféře místa, jeho charakteru či spiritualitě. Někdy od poloviny 80. let se pojem „génius loci“ stal jedním z důležitých konceptů v architektuře, která se přeci, má-li správně fungovat, musí přizpůsobit místu a jeho náboji a ne mu vnutit svoji vůli a pak žít s místem v neustálém neklidném střetu. Ostatně nejenom v baroku, ale také v lidové architektuře všech století vidíme, že k místu je přistupováno s úctou jako ke skutečné bytosti; že stavba a krajina se doplňují a vytvářejí nový, obvykle harmonický celek. V 90. letech začal pronikat fenomén „génia loci“ do ochrany rázu krajiny. Začalo být respektováno, že na určitém území se nejenom vyskytuje určité množství chráněných živočichů a rostlin vázaných na specifický typ reliéfu, ale také, že díky vzájemnému, po tisíciletí trvajícimu soužití lidí a přírody, zde vznikla jakási nová hodnota, o kterou je nutné pečovat. Obvykle o ní mluvíme jako o rázu krajiny, o něčem jedinečném a neopakovatelném, co vtiskuje místu jeho charakter a kvůli čemu se na určité místo vracíme.

Krasové jezírko na planine Veterník je obklopeno pravěkými mohylami.

Foto: V. Cílek

K místu se totiž vracíme jako k bytosti, kterou jsme si oblíbili. Má to jeden velký problém - ráz krajiny a její kouzlo souvisí se způsobem obhospodařování, se zemědělským rokem a pastevectvím. Již asi nikdy nezažijeme takové ráno, kdy se v Zádielských Dvorníkách začnou ozývat zvonce a píšťaly tří různých bačů a tři různě sladěná stáda - ovcí, koňů a vepřů budou ještě za chladného ranního šera vyrážet do údolí, na svahy a planiny okolního krasu. Jejich hlasy budou slábnout a proměňovat se podle vzdálenosti stáda a hladu postupně se zklidňujících zvířat. Přicházíme nejenom o chráněné rostliny, ale také o barvy a zvuky krajiny.

Někdy od počátku 90. let se v Čechách začal prosazovat projekt rehabilitace venkova. Venkován nejenom dodává potraviny, ale také udržuje krajinu. Potíž je v tom, že většina lidí, kteří dnes žijí na stárnoucím venkově již nejsou zemědělci. Venkov je v těchto letech bezradný a snadno zranitelný, snaží se podobat městu a v této své snaze ztrácí duši. Ve spojené Evropě a globalizovaném světě si jsou sídla navzájem čím dál podobnější. Součástí snahy o zachování rázu určité krajiny se stala také její duchovní obnova či alespoň údržba jako pokus udržet v krajině ty génie loci, kteří by se jistě odstěhovali do lepších míst, kde jim naslouchají a kde si jich váží. Mluvíme tady nejenom o vztahu a lásce ke krajině, ale také o ekonomice. Krajina stejně jako bytost nemusí být krásná, ale měla by mít určité kouzlo. Jak to, že maďarská pusta, ta nejvíce monotónní evropská krajina, začíná lákat návštěvníky z celé Evropy? Je to její barevná a zvuková nálada - úsvity slunce, vahadlové studně, melancholicky přežvykující krávy a něco víceméně vkusného folklóru, které z ní udělaly evropskou atrakci. O kolik víc kouzla má Slovenský kras!

Není tak spektakulární jako Vysoké Tatry, romantický jako Slovenský ráj nebo bezbřehý jako Východní Karpaty, ale jde víc do hloubky. Jeho kouzlo nespočívá jen ve skalách, stepích a lesích, ale v pravěkém, tisíciletí trvajícím soužití člověka a krajiny. Snad nikde na Slovensku nenačteme tolik pradávnych kultovních miest, kde se u pramenů a v jeskyních zjevovale Bohyně, kam byli do podsvětí k Matce kořenů vypravováni poslové se zprávami o suchu a bídě na povrchu. V žádném jiném slovenském kraji není obsaženo tolik tajemství - a nejedná se jen o skryté jeskyně a tušené podzemí s dómy plných nádherných krápníků, ale také o tu dlouhou řadu pravěkých kultur a jejich ztracených říší s jejich příběhy a písněmi, které zmizely do nepaměti. Mohu-li sestoupit do Kilencfa, nemusím jezdit do Indie.

Podzimní barvy oblohy, vysoká oblaka, snůh jiskřící se na Pipitce, rozpadající se rysí klece pod Havraní skalou, úprk jelenů nad Hačavou, divoká kočka seskakující z větvi hraničního buku na Marci-lyuk, vysoké jalovce na Borčianské planině, ranní opar v dolinách; dým, když hospodyňka večer rozdělává oheň, vůně tlejícího listí, kruh pravěkých mohyl pod Veterníkem a kult mečů. Světové dědictví UNESCO není pár jeskynních vchodů, ale celek kra-

jiny a lidí. V Brzotíně stojí salón Daewoo Motors, na Silici lidé pijí Prazdroj a v Rožňavě jedí hamburgery. To co bývalo cenné na Evropě - každé sídlo mělo své písně, pověsti, své víno a své klobásy mizí. Doba stírá rozdíly, homogenizuje svět. Jak se tomu postavit, co je nutné zachránit?

Slovenský kras je několik krajin v jedné. U Domici a Hostovců se dotýká panonských nížin. Z rozpadlého bačovského záchodku nad Zádielom oko putuje přes nížiny až kamsi k jižním Slovanům a ke kopcům nad Bělehradem. Ale o pár kilometrů dál na Horném vrchu jsme ještě v Rudohoří, Čremošenská dolina patří středoslovenským horám, ale dolina Slané již k hornímu Podunají. Něco

Staré hraniční duby na Silické planině.

Foto: V. Cílek

podobného se tu děje s lidmi. Stýkají se zde nejenom krajiny, ale také etnika. Slováci z hor, Němci z báňských osad v Rudohoří, Maďari z nížin i český základ z husitských dob Bratříků. V okolí Bratislavy je jasné, kdo je Slovák a kdo je Maďar, ale kras nějak stírá rozdíly mezi národy a zdůrazňuje rozdíly mezi místy. Třeba taková Silica,

Hradčany Slovenského krasu - kdo zde žije? Nejsou to ani Slováci ani Maďaři, jsou to především Siličané. Maďarsky mluvící lidé od Bratislavy jsou Maďaři, ale maďarsky mluvící lidé z krasu jsou spíš obyvateli Hrhova či Plešivce. Výsledkem je nezvykle tolerantní prostředí. Tento lidsky klidný a přátelský základ kraje sice podléhá různým otřesům, ale stále drží. Ocení jej ten, kdo zná nacionálně rozeštvané vesnice jiných krajů.

Slovenský kras jsou dva základní světy - svět dolin a vývěřů a svět planin a propastí. Doliny jsou studenější, panuje v nich mnoho inverzních dní. Mají za to dost vody a v některých místech i zemědělské půdy. Lidé zde jsou usedlí a pod stálým dohledem vrchnosti, která si tu staví své kaštiely a kúrie. Dá se sem snadno dojet a mít věci pod kontrolou. Na planinách je život jiný. Zdejší lidé se s vámi rádi zastaví a pohovoří. Jsou družní, ale pustí cizince jen na okraj svého světa, dál je mlčení. O některých věcech se přeci s cizinci nehovoří. Život na planině vyžaduje jiné dovednosti než dole u vody, kde všechno roste samo. Přežívat zde není tak jednoduché. Člověk musí umět hospodařit s vodou, správně pást, znát všelijaké triky, bez kterých se člověk z doliny obejde. Podobně jako v Čechách 19. století existovaly tajné recepty na chléb či perník, tak zde se dodnes tají rodinné recepty na léčivou drienkovicu. A pak lidé z hor mají vždy blíž ke svobodě, ke zbojníkům a psancům. Je v nich něco vzdorovitějšího a skrytého. Člověk tu skoro má pocit, že lidé z krasu jsou sami nějakým krasem s ponornými toky a neznámými hlubinami. Ale zbojník z hor, dobře ví, že jeho stará mama žije v údolí. Lidé v dolině se dělí na ty, kteří sedí v nížině a na ty, kteří chodí nahoru na planiny - na houby, na dříví na výzvědy a někdy i na zbojnické poklady.

Český sedlák je pragmatický skeptik, který má rád svoji zemi, ale skrývá to. Pro Slováka je vlastenectví, projevuje-li se, posvátné a nesmí být znevažováno. Čech si ze svého češství dělá legraci, i když jej někde uvnitř bere velmi vážně. Žije v povědomí celé země - vždyť se dá přehlédnout - a Praha je mu matičkou. Slováček má silný vztah k půdě a vnímá spíš svůj kraj, než svoji zemi. Pojmy jako Gemer, Liptov či Spiš jsou pro něj často bližší než Slovensko. Čechy jsou malý, přehledný kotol, z jehož vrcholů je vidět na samý kraj země. Slovensko, ani jeho malou část, nelze přehlédnout jedním pohledem. Oko všude naráží na hradbu hor a duše ví o mnoha dolinách, z nichž každá bývala samostatným mikrokosmem. Bratislava ono zcela excentricky ležící město donedávna obývané zvláštním kosmopolitním etnikem a duchem podobným Budapešti nebo Vídni je nejméně slovenské město, jež se nepodobá zbytku země. Bratislava je v roli přístavního města jako nějaké Rio de Janeiro, odkud do zbytku země proudí peníze, vlivy, lidé. Když Slováček řekne: „jedu do Bratislavy“, tak říká, že na úřadě musí vyřídit něco potřebného a nudného. Když totéž řekne Čech o Praze, znamená to, že se jede nadýchat smogu, historie a krásy a že si přitom musí dát pozor, aby nebyl okraden. Čech, když myslí na svou

vlast, tak se mu vybavují Hradčany a harmonická, zemědělská, mírně kopcovitá krajina. Slováček víc myslí na Sitno nebo na Kriváň než na Bratislavský hrad. Víc se ztotožňuje se skalami, pohledy do hor a s jeskyněmi. Skoro bychom řekli, že v českém povědomí nehrají vzácné a nevelké jeskyně téměř žádnou roli, ale pro Slováka jsou součástí jeho národní duše. V Čechách či na Moravě jsou jeskyně pozoruhodnými přírodními útvary, ale na Slovensku dosahují určité úcty a posvátnosti.

Čech stále očekává od světské vrchnosti, že se bude chovat ušlechtilé jako opravdová duchovní šlechta. To se však neděje a tak český život neustále doprovází nadávání na poměry a politiku. Slováček to už vzdal před staletími. Má pocit, že nahoře se nic nemění. Nenadává, stěžuje si na těžkosti života. Potřebuje mít nějaké místo, kde nikdo nehartusí a nepřipomíná životní obtíže. Je to krčma, kterou donedávna doplňoval kostel. Udělal radikální řez - nestaral se. Zprávy z daleka jej nechávají chladným. Víc jej zajímá počasí, vlastní zahrada a úroda brambor. A v krasu to platí dvojnásob. Soustředění na místo člověka na jednu stranu omezuje, na druhou stranu koncentruje a zároveň pomáhá zachovat místního génia loci.

Slovenský patriotismus se rodil (podobně jako vlastenectví okolních národů) ve městech ve stesku nad ztraceným a zpětně idealizovaným venkovem. Chatky na předměstí Košic, nejsou touhou po přírodě. Tě je kolem - a krásnější - mnoho, ale návratem k opuštěnému hospodářství. I realistický ředitel podniku dole ve městě, má na předměstí svůj vinič a těší se na návštěvu venkovských příbuzných. Je něco hluboce agrárního ve slovenské povaze, jež je obdivuhodnou směsicí hluboké oddanosti k půdě a zbojnické hrdosti. Slováček, který se chce popanštit nejprve odkládá obojí, ale sotva dosáhne určitého postavení, hned se vrací alespoň k melancholickým vzpomínkám na půdu a v opilosti zpívá smutné písně se špatným koncem. Teď už je pánem, zbojnictví prožil, je čas návratu. Peníze kazí mravy v Čechách stejně jako na Slovensku, ale tam, kde Češi provádějí jakési odlidštěné kalkulace, tam Slováček dává kus duše, aby ukázal, že překročil své kořeny a svou třídu, že patří k „pánům“. V jeho touze je cosi citového a přitom sedlácky prohnaného, v Čechách však spíš chladného a západně ekonomického. Český skeptický venkovan sedí doma a čeká na pomoc od státu. Když se jí nedostává, začne vymýšlet a starat se. Slovenský venkovan sedí doma a čeká na pomoc od státu. Když se jí nedostává, propadá apatii a malomyslnosti. Výsledek pak je ten, že pasivní dědiny či regiony se začínají posouvat směrem do obecné, celkové chudoby.

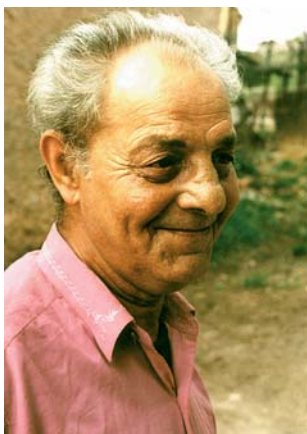
K největším změnám dochází v těch dějinných okamžicích, kdy se protínají změny životního prostředí („přírody“) se změnami sociálními. To je přesně ten bod, ve kterém se v těchto desetiletích nalzáme. Oblast Slovenského krasu nelze oddělit od lidí, kteří ji spoluvytvářeli a pomáhali stabilizovat jako svébytnou stepně pasteveckou krajinu. Ty doby jsou pryč. Kras zarůstá a jen vzácně

přinese romské dítě domů kdysi vítanou pochoutku - stepního sysla. Ale ani raroh už o něj téměř nezavádí. Zhroutil se systém zemědělských družstev. Ty navíc často řešily své problémy tím, že prodaly stroje a stáda. Tím prohloubily krizi nejenom komunity, ale i krasového ekosystému. Lidé do značné míry ztratili znalost své krajiny a bez státních podpor by nepřežili. Je to ztráta paměti, iniciativy a možná i kus lenosti. Nová generace nejenom nechce, ale většinou se ani neumí vrátit k tradičním způsobům života. Ráz české vesnice a její ekonomiku nezachraňují ani tak podnikatelé, ale živnostníci jako je místní truhlář. Planiny pastevectví nejenom umožňují, ale přímo vyžadují. Jen kdyby nenaráželo na kvóty Evropské unie a kdyby se jej podařilo obnovit a provázat s drobným průmyslem jako je sýrašství.

Jaké jsou další možnosti rozvoje na území Národního parku Slovenský kras? Nejspíš ekoturistika, snad alternativní ekologické zemědělství a drobná řemesla. Na rozdíl od Aggtelecké části krasové planiny, je její severní slovenská část mezi návštěvníky z domova i ciziny jen málo známá, přestože je větší, divočejší a celkově barvitější. Nezájem kras na jednu stranu ochraňuje, na druhé straně je obecnou evropskou zkušeností to, že v chudnoucích regionech, jde ochrana přírody stranou. Jsou tu možnosti rozvoje opatrné krasové turistiky - nejenom průvodcovské služby ve vybraných propastech a jeskyních, ale také pravěké turistiky - snad nikde není tolik posvátných a magických míst jako v krasových oblastech s jejich jeskyněmi a ponornými řekami.

Slovenský kras je ve střední Evropě jedinou krasovou oblastí „dinarského“ typu. Na rozdíl od horského krasu Nízkých Tater, ke kterému patří velebná osamělost hor, k jeho charakteru patří podobně jako na pustě lidé, domácí zvířata, řemesla a zvyky. Slovenský kras je od všech ostatních slovenských hor a chráněných území odlišný - a není to v krásě či v krajinném půvabu, ale v tajemství. Člověk zde vždycky váhá mezi touhou ukázat a touhou neprozradit.

Poslední „zvonkár“ Slovenského krasu

Po několik generací se u Bastyurů dědí povolání zvonkára. Mistr Béla Bastyur žije na okraji Silice v romské čtvrti v jedné malé místnosti s postelí, špalkem dřeva, truhlou na zvonky. Pár slov mluví česky, dělal po vojně řidiče na Kladně. V kůlně má to, čemu říká „vysoká pec“. Je to kus roury z transnitního vedení plynovodu. Dole

má díru, kterou se dmýchá vzduch. Pec naloží dřívím, koksem nebo dřevěným uhlím, které si sám vyrábí. Nejprve z plechu vytepeá zvon, jehož archaický tvar připomíná neolitické torzo monumentální figuríny. Ve výhni postavené ze šamotových cihel vyklepe ouško a srdce zvonu. Spojí všechno dohromady. Pak jde na planinu a hledá mosazné nábojnice z 2. sv. války. Vloží je do železného zvonu. Má teď problémy, protože děti nezaměstnaných rodičů nábojnice vysbíraly do sběru. Nad vsí na nepropustném krasovém podloží nakope hlínu. Smíchá ji se slámou, obalí zvon zvenku i zevnitř. Někdy zvon pokryje novinovým papírem. Dřevěným kulem udělá díru a vše vloží do pece.

Jednoduchý geometrický tvar zvonků připomíná jak moderní umění, tak i pravěké tvary. Foto: V. Cílek

Roztopí oheň a zvon otáčí, mosaz se nepravidelně proleje po povrchu zvonu, vytvoří zajímavou strukturu a způsobí lepší zvuk, zvon také hůř koroduje. Pak větší zvony ladí malým vytepaným zářezem, každý musí mít individuální zvuk.

Dobrá bača si vybírá zvony tak, aby mu ve stádu ladiły. Zvon se dává buď vůdci stáda anebo obzvlášť nepokojným zvířatům, které uklidňuje. Rovněž stádo ovcí je klidnější, když má několik ovcí sladěné zvony. Ovce totiž žerou s hlavou upřenou k zemi a zvuk vytváří síť vztahů: kde se stádo nachází a kde jsou hlavní ovce. Ovce si nemusí hlídat vůdčí typy, aby se neztratily. Lépe se pasou a dobře prospívají. Bastyur prodává zvony místním, ale nalézají se také až v soukromých sbírkách v USA. Maďarská televize o něm natočila dokumentární film. Na hortobágysské pustě je toto řemeslo již totiž ztracené. Někdy Bastyur udělá „etnografiju“, vybíjaný opasek, figurku, baču či ženskou figuru. Bastyurův dům se stává místem navštěvovaným folkloristy z celé Evropy. Archaický jako by pravěký tvar zvonu koresponduje nejenom s okolní prehistorickou krajinou, ale také s jednoduchými, promyšlenými tvary současného umění. Zvony samotné jsou součástí mizející pastevecké kultury. Jejich výroba je jednou z cest, jak oživit kraj a navázat na jeho paměť.